

Marcin Mikołajczyk

Uniwersytet Kaliski

im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego

e-mail: m.mikolajczyk@uniwersytetkaliski.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0003-0397-7311>

[Krzysztof Walczak, *Polskie podręczniki szkolne do nauki historii. Dzieje edycji w czasach zaborów (1795–1918)*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2025. 671 ss. [Recenzja]

DOI: <https://doi.org/10.18778/0860-7435.40.11>

Kwestia podręczników szkolnych jako źródeł przekazu historycznego, narzędzi edukacyjnych i nośników ideologii stanowi jeden z kluczowych tematów interdyscyplinarnych badań z pogranicza historii, pedagogiki i bibliologii. W warunkach utraty niepodległości przez Rzeczpospolitą i jej wielopokoleniowej walki o zachowanie tożsamości narodowe, rola podręczników do nauki historii nabiera szczególnego znaczenia. Ich analiza pozwala zrozumieć, jak kształtowano pamięć historyczną młodych pokoleń w warunkach zaborczej cenzury, asymilacyjnej polityki edukacyjnej państw zaborczych oraz działań podejmowanych przez polskie środowiska pedagogiczne i intelektualne w celu zachowania dziedzictwa narodowego.

Prezentowana monografia wpisuje się w ten obszar badań, oferując czytelnikowi syntetyczne i pogłębione ujęcie dziejów edytorstwa polskich podręczników historycznych w okresie porozbiorowym. Jest to praca o charakterze dokumentacyjno-analitycznym, która łączy w sobie warsztat historyka książki, bibliografa i badacza kultury edukacyjnej. Autor, Krzysztof Walczak, podejmuje

ambitną próbę usystematyzowania i omówienia kilkuset publikacji dydaktycznych z zakresu historii, wydanych na przestrzeni ponad stu dwudziestu lat, w zróżnicowanych realiach politycznych i językowych trzech zaborów. Już na wstępie należy zaznaczyć, że publikacja K. Walczaka stanowi ambitne i przekrojowe opracowanie z zakresu historii oświaty, bibliologii oraz kultury książki, jakie ukazały się w ostatnich latach na polskim rynku książki naukowej. Już sam tytuł wskazuje na zakorzenienie pracy w trzech obszarach badawczych: historii edukacji, badań nad książką jako nośnikiem treści edukacyjnych oraz refleksji nad dziejami polskiej kultury historycznej w warunkach zniewolenia narodowego.

Autor omawianej książki jest absolwentem I Liceum Ogólnokształcącego im. Adama Asnyka w Kaliszu oraz Uniwersytetu Wrocławskiego. Doktorat uzyskał w 1991, a habilitację w 2006 roku. W latach 1974–1981 i 1990–2016 był dyrektorem Książnicy Pedagogicznej im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu, w latach 2007–2016 profesorem Uniwersytetu Wrocławskiego, pełnił także funkcję prorektora Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Kaliszu (1999–2000, 2016–2018). Działal również w samorządzie jako przewodniczący (1990–1994) i wiceprzewodniczący (1994–1998) Rady Miejskiej Kalisza oraz pełnomocnik Prezydenta Kalisza ds. rozwoju szkolnictwa wyższego. Jest profesorem i dyrektorem Instytutu Interdyscyplinarnych Badań Historycznych Uniwersytetu Kaliskiego im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego w Kaliszu, prezesem Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz członkiem Rady Towarzystw Naukowych przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk. Jest autorem kilkunastu książek, w tym: *Biblioteki Kalisza i ich miejsce w życiu kulturalnym miasta 1793–1945* (1996), *Łoże masonskie i organizacje parawolnomularskie Kalisza* (2004), *Czasopisma kaliskie XIX i początków XX wieku. Studium bibliologiczne* (2005), *Książnica Pedagogiczna im. Alfonsa Parczewskiego. Historia, działalność, zbiory 1949–2009* (2009), *Adam Chodyński (1832–1902). Historyk Kalisza* (2010), *Karol Wilhelm Hindemith (1810–1890). Drukarz i wydawca* (2015), *Paweł Nikolajewicz Rybnikow (1831–1885). Etnograf, wicegubernator kaliski* (2020) oraz współautorem razem z Władysławem Kościelniakiem *Kroniki miasta Kalisza* (1989, 2002). Opublikował także ponad 200 artykułów naukowych, biogramów i rozdziałów w monografiach zbiorowych.

Autor z powodzeniem łączy perspektywę warsztatu bibliografa, historyka edukacji i badacza dziejów recepcji historycznej, co owocuje dziełem, które jest zarówno katalogiem źródłowym, próbą syntezy, jak i propozycją interpretacyjną. Na blisko 500 stronach tekstu przedstawiona została nie tylko historia edycji podręczników do nauczania historii w XIX i na początku XX wieku, ale także analiza środowisk wydawniczych, twórców podręczników, ich obiegu, roli w procesie edukacji oraz recepcji w instytucjach bibliotecznych.

Krzysztof Walczak rozpoczyna pracę od zdefiniowania ram pojęciowych, terminologicznych i metodologicznych. Kluczowym zagadnieniem jest tu ustalenie, czym był podręcznik do historii w polskim kontekście XIX wieku, w czasach, gdy nie istniało niepodległe państwo polskie, a systemy edukacyjne podporządkowane były trzem zaborczym administracjom. Autor przyjmuje użyteczną i szeroką definicję podręcznika jako publikacji przeznaczonej do celów edukacyjnych, funkcjonującej w dydaktyce szkolnej bądź samokształceniowej, często w formie kompendium wiedzy historycznej. Podkreśla też, że przedmiotem opracowania jest podręcznik szkolny, wydany w języku polskim. Szczególne miejsce w publikacji zajmuje omówienie uwarunkowań politycznych i społecznych, które determinowały kształt i treść podręczników. Wskazuje tu Autor m.in. na działalność Komisji Edukacji Narodowej i Towarzystwa do Książ Elementarnych oraz ich wpływ na formowanie się modelu polskiego podręcznika szkolnego. Istotne są również rozdziały poświęcone roli represji politycznych, cenzury oraz zmian systemów oświatowych, które wpłynęły na produkcję, obieg i zachowanie tych wydawnictw.

Praca została podzielona na siedem zasadniczych części oraz opatrzona rozbudowanym aparatem naukowym (przypisy, indeksy: osobowy oraz miejscowości i obszarów, liczne tabele). Każda z części stanowi odrębne studium, a jednocześnie logicznie koresponduje z pozostałymi. W rozdziale pierwszym omówiono szkolnictwo i edukację historyczną w czasach zaborów (od upadku Rzeczypospolitej po I wojnę światową). Autor analizuje strukturę szkół, obowiązujące programy, cele nauczania historii oraz różnice między systemami oświaty w poszczególnych zaborach. Kolejny rozdział przynosi próbę klasyfikacji podręczników, zarówno pod względem treści, jak i funkcji. Wprowadzone zostają kategorie podręczników głównych, pomocniczych, do samokształcenia oraz emigracyjnych. Rozdziały trzeci i kolejne (do szóstego) zawierają najważniejszą część książki, tzn. repertuar wydawniczy podręczników z podziałem na epoki (w latach 1795–1918) i konteksty polityczne (zabory, ziemie wcielone, emigracja). W każdej z tych części autor zamieszcza omówienie najważniejszych tytułów, charakterystykę treści i funkcji dydaktycznych oraz dane o autorach i wydawcach. Siódmy rozdział poświęcono drukarzom, księgarzom i wydawcom podręczników. Jest to szczególnie cenna część pracy, stanowiąca dopełnienie informacji o genezie i kolportażu publikacji szkolnych. Autor podkreśla rolę prywatnych inicjatyw wydawniczych, towarzystw naukowych, a także postaci mniej znanych, w tym redaktorów, korektorów i dystrybutorów.

Warto podkreślić liczne źródła, z których korzystał Autor omawianej publikacji. Analiza oparta jest na autopsji setek egzemplarzy podręczników przechowywanych w bibliotekach naukowych. Autor przeprowadził kwerendę odwołując się do licznych katalogów (Biblioteki Narodowej w Warszawie,

Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Osolińskich we Wrocławiu, Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, Biblioteki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu, Biblioteki Śląska, Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Józefa Piłsudskiego w Łodzi, Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, bibliotek pedagogicznych w Krakowie, Łodzi, Poznaniu i Kaliszu), kartoteki i katalogów historycznych, retrospektywnych bibliografii polskich (*Bibliografia polska* Karola Estreichera i *Bibliografia polska 1901–1939*), źródeł archiwalnych, dotyczących programów nauczania i rozporządzeń szkolnych oraz katalogów firm księgarskich. Dopelnieniem bazy źródłowej są opracowania z zakresu historii szkolnictwa, bibliologii, historii książki i pedagogiki.

Na uwagę zasługuje też bogaty aneks bibliograficzny, *Polskie podręczniki szkolne historii doby zaborów. Próba zestawienia bibliograficznego*, w którym autor zestawił tytuły wszystkich znanych podręczników historii publikowanych od końca XVIII wieku do roku 1918, zarówno w kraju, jak i na emigracji. Jest to jeden z największych walorów tej publikacji: solidna dokumentacja źródłowa, nieobecna dotąd we wcześniejszych opracowaniach z tego zakresu.

Praca K. Walczaka wnosi szereg nowych ustaleń do wiedzy o dziejach edukacji i polskiego podręcznika szkolnego. Podręczniki historii miały charakter ideowy, nie tylko dydaktyczny – służyły kształtowaniu świadomości narodowej, nawet jeśli ich treść była ukryta lub zakamuflowana. Własny nurt podręcznikowy miała edukacja kobiet; pojawiały się osobne tytuły przeznaczone dla szkół żeńskich, instytutów i edukacji domowej. Wydawnictwa emigracyjne (Austria, Niemcy, Rosja, Stany Zjednoczone) miały znaczący wpływ na utrzymanie ciągłości edukacji historycznej w środowiskach polonijnych. Kolportaż i obieg podręczników były zjawiskiem częściowo nielegalnym, prowadzonym przez księgarzy, nauczycieli, duchownych i organizacje społeczne. Wiele podręczników istniało w kilku redakcjach i mutacjach, zależnie od możliwości językowych i politycznych.

Na tle dotychczasowej literatury omawiana publikacja prezentuje się jako nowatorska, systematyczna i wyczerpująca. Dotychczasowe opracowania miały charakter cząstkowy, dotyczyły wybranego okresu lub regionu. K. Walczak stworzył pierwszą kompleksową panoramę edycji polskich podręczników do historii w perspektywie porównawczej, uwzględniając zabory, typy szkół i odbiorców. Jest to książka nie tylko o historii edukacji, ale także o funkcjonowaniu pamięci zbiorowej, narracji narodowej i tożsamości kulturowej. Autor nie ocenia treści podręczników, ale bada je jako zjawisko kulturowe i edukacyjne, co czyni jego podejście obiektywnym i naukowo przejrzystym.

Monografia została wydana z dużą starannością przez Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk [dalej: KTPN] (to trzechsetne wydawnictwo KTPN). Wyróżnia się uporządkowaną strukturą i układem treści oraz przejrzystością graficzną. Szczególną zaletą jest zastosowanie licznych tabel, zestawień, ilustracji (377) i indeksów, które czynią z pracy nie tylko rozprawę naukową, ale także narzędzie badawcze. Książka może służyć zarówno badaczom, jak i nauczycielom, studentom historii, edytorom, bibliotekarzom i bibliografom. Możliwą sugestią na przyszłość byłoby przygotowanie wersji elektronicznej bazy danych zawierającej skatalogowane podręczniki, co umożliwiłoby dalsze analizy porównawcze, statystyczne i regionalne.

Recenzowana książka to opracowanie fundamentalne dla badań nad historią polskiej edukacji i książki szkolnej. Autor nie tylko zgromadził i opracował imponujący materiał źródłowy, ale także stworzył ramy metodologiczne i interpretacyjne dla przyszłych badań nad podręcznikiem jako tekstem kultury i narzędziem kształtowania tożsamości historycznej. To publikacja, którą można polecić jako pozycję obowiązkową w księgozbiorach dotyczących historii edukacji i historii książki XIX wieku.